

Чотикеева К.Ш.

ОРУС АДАБИЯТЫНЫН КЫРГЫЗСТАНДА КАБЫЛДАНЫШЫ

Чотикеева К.Ш.

ФОРМИРОВАНИЕ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ

K.Sh. Chotikeeva

FORMATION OF RUSSIAN LITERATURE IN KYRGYZSTAN

УДК: 809.5854

Макалада орус адабиятчыларынын кыргыз адабиятына кошкон салымы каралган, ошону менен алар ошол доордун социалдык маңызын ачып берип өздөрүнүн чыгармаларында көргөзгөн.

В статье рассматривается роль русских литературоведов в формировании кыргызской литературы, а также они показали в своих произведениях социальную сущность той эпохи.

The article examines the role of Russian literary critics in the formation of Kyrgyz literature, as well as they showed in his works social essence of the era.

Орто Азия жана Казахстан адабияттарындагы автобиографиялык жанрдын пайда болушунда жана калыптанышында Горькийдин үлгүсү айныксыз оң роль ойногон, анткени, жеке адамдын өмүр баяндык материалдары аркылуу доордун картинасын тартып берүү үлгүсүн совет адабиятында биринчи болуп Горький берген. С.Айни, С.Муканов, М.Элебаевдер ар бири өз калкынын турмушун өздөрүнүн жеке өмүр баяндык материалдары аркылуу көрсөтүшкөн, ошол аркылуу доордун социалдык маңызын ачып беришкен. Бул өмүр баяндык жанрдагы башкы маселе.

М.Горький өзүнүн "Балачак", "Көрүнгөндүн колунда", "Менин университеттерим" аттуу автобиографиялык повесттеринде окуяны Алексей Пешковдун бала күндөрүнөн алып, 1888-жыл менен бүтүрөт. С.Айни менен М.Элебаев революциянын алдыңкы жылдарын сүрөттөө менен аяктаса, С.Муканов 1930-жылдарга чейин созот. Булардын бардыгында тең жекелик жалпылыктын деңгээлине чейин көтөрүлүп, чыгарма таалим-тарбия берүүчү күчкө ээ. Ошону менен бирге ар бир жазуучу өз каармандарын өз чөйрөсүнө типтүү кылып сүрөттөдү. Мисалы, Пешков менен Мукайды бир катарга коюп, бирдей мамиле кылууга жарабайт, анткени, алар ар башка улуттук чөйрөдө, ар кандай деңгээлде тарбияланган балдар. Горькийдин жумушчунун үй-бүлөсүндө туулуп, өз алдынча көп окуп, чоң билимге ээ болгон адам. Мукай карапайым кедей кыргыздын үй-бүлөсүндө чоңоюп, караңгы кыргыз чөйрөсүндө тарбияланган. Анын турмуштук жолу, б.а. адам катары турмушту түшүнүп, ага активдүү мамиле жасашы бир топ узак убакытты талап кылган. М.Элебаев мында турмуш, колуна урунган материалдарынын бардыгын үйүп-жыя бербей, көрүнүштү типтештирүүгө, типтүү

кырдаал түзүүгө аракет жасайт. Автор романда кыргыз калкынын Октябрь революциясына чейинки экилтик эзүүдө кыйналып, жанчылганы, анан өз эркиндигин талашып көтөрүлүшкө чыкканы, андан кийин кытай жеринде баштан кечирген оор күндөр, Россияда февраль революциясынын жеңиши, Мукай менен бир тууган инисинин аман-эсен кыргыз жерине кайтышы сыяктуу окуяларды камтыйт. Жазуучу каармандын кийинки тагдырын да чагылдырууга аракеттенип, "Кыйың кезең" повестин жана бир нече аңгемелерин жараткан, бирок, аларды жалпылаштырып роман деңгээлине көтөрүүгө үлгүрө алган эмес. Ошентсе да "Узак жол" кыргыз адабиятындагы алгачкы реалисттик романдардын бири катары эсептелет. Бир кезде ага натуралисттик сүрөттөөлөр көп деген бир жактуу да баа берилген. Азыр ал пикир акырындап өзүнөн-өзү жокко чыгып калды.

Горькийдин кыргыз жазуучуларына тийгизген таасирин мына ошол реалисттик адабияттын ыктарын, жанрларын өздөштүрүүдөн көрүү кажет. Бул жерде ал тууралуу чын көңүлдөн айтылган бирин-эки пикирлерди да кыстара кетүүгө туура келет. "Мен Горькийдин "Эне" деген китебин орус тилинде окуп чыктым... Ага чейин биздеги жомок-ырлардын таасиринде тарбияланып калган мага Горькийдин реалисттик чеберчилиги өзүнчө бир жаңы дүйнө болуп көрүндү" дейт К.Маликов. "Роман жанрында иштөөгө орус прозасы мага жол көрсөткүч маяк болду. Мен ага бүткүл чыгармачылыгым менен милдеттүүмүн" (Т.Сыдыкбеков). "Мен Горькийдин революциялык романтизмдин сүйөм" (Айтматов). Мына ошентип, Горький кыргыз жазуучуларына романтикалык да, реалисттик да чыгармалары менен таасир тийгизди, чыныгы искусствонун үлгүсүн көрсөттү.

Горькийдин адабий-теориялык эмгектери кыргыз илимпоз сынчылары үчүн түгөнбөс кенч. Анын романтизм, реализм, чыгарманын тили, тема жана идея, сюжет сыяктуу теориялык татаал маселелер боюнча айткан ойлору бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготпой келатат.

Маяковскийдин зор эмгеги советтик Лениниананы түзүүчүлөрдүн биринчи катарында тургандыгы менен белгиленет. Ал Ленинди көзү тирүү кезинде ага арнап ыр жазууга аракеттенип көргөн. Ал эми улуу адамдын өлүмү Маяковскийдин жүрөгүн чексиз жаралап, анын элесин поэзияда өлбөс-өчпөс кылып жаратуу үчүн бардык акындык мүмкүнчүлүгүн жумшайт. Күткөндөй поэма ага зор ийгилик алып келет.

Мында улуу Лениндин образы эстен кеткестей болуп жаралып, анын көп саптары афоризмге айланып, эл оозунда айтылып кеткен. Маяковский сөз күчүнө, анын курч, өзгөчө басым менен айтылышына көп көңүл бурган. Мындай аракет поэзияда жаңычылдык катары кабыл алынып, баркталган. Албетте, ар кандай жаңы нерсе дароо эле элге тегиз жете койбойт эмеспи. Ошон үчүн Маяковский өз ырларын, поэмаларын өзү көркөм окуп, анын кабыл алынышын жеңилдетүүгө аракеттенген. Анын ыр окуганын көргөн адамдар Маяковский "ар бир сөзгө жан киргизип турчу эле" деп аңыз кылып жүрүшкөн.

Ошентип, Маяковский орус поэзиясында "тепкичтүү" (лесенки) поэзиянын автору катары таанылган. Бул жөнүндө ал "Ырды кантип жасоо керек" ("Как делать стихи") деген макаласында мындай дейт: "Наша обычная пунктуация с точками, с запятыми, с вопросительными и восклицательными знаками черезчур бедна и маловыразительна по сравнению с оттенками эмоций, которые сейчас усложненный человек вкладывает в поэтическое произведение:

Довольно стыдно мне,

Перед гордою полячкой унижаться...

читается как провинциальный разговорчик: "довольно, стыдно мне". Чтобы читалось так, как думал А.С.Пушкин, надо разделить строчку так, как делаю я:

Довольно

Стыдно мне...

При таком делении на полуостровия ни смысловой, ни ритмической путаницы не будет". Демек, саптарды жөн гана форма, куру кооздук үчүн сындырбайт. Мындай убакта сөздөрдүн эмоционалдык салмагы артат, адамдардагы татаал психологиялык толкундар таамай ачылат.

Мезгил алга жылып, убакыт өтүү менен бирге акын-жазуучуларыбызда жаңы эстетикалык табит калыптанып жатты. Маяковскийди окуу жана андан үйрөнүү эволюциялык жол менен өөрчүп отурду. Мына ушул үйрөнүүнүн жаңы бийиктигин С.Эралиев "Жылдыздарга саякат" поэмасы аркылуу көрсөттү. Муну Айтматов "кыргыз поэзиясындагы жаңы жээктин ачылышы" деп атады. (Правда, 1964, 25-октябрь). Бул сөздү кандай мааниде кабылдасак болот? Кыргыз поэзиясы кылымдардан бери өнүгүп келген традициялык калыптын рамкасын кеңитип, эркин формасында ("тепкичтүү" ырда) өзүн толук ачып көрсөттү. Мына ошол мааниде ал "жаңы жээк" деп эсептелет.

С.Эралиевдин чыгармачылыгында "Ак Мөөр" өзүнчө бир этаптуу учур болчу. Бирок, окумуштуу К.Э.Циалковский айткандай, "жер акыл-эстин бешиги, бирок, анын бешигинде өмүр бою эле термелип жата берүүгө болбойт". Ошол сыңары эле С.Эралиев классикалык ыр формасын жерибей туруп, поэзияда жаңы жолдорду издеп көрдү жана анда жакшы ийгиликтерге жетишти.

"Жылдыздарга саякаттын" кириш бөлүмчөсүндө эле акын эски канондун кучагынан кантип

суурулуп чыгып, өзүнө белгисиз жаңы поэзия дүйнөсүн кантип ачкандыгын символика түрүндө элестетип берет. Команда: "Көккө учууга!".

Чыгырап кыйрап калды жер кишени.

Эркиндик!

Бир азга олку-солку боло түшүп,

Зымырап тарта бердим, ракетам -

Жердин каны куюлуп,

үмүттөрдүн жумшак колу багыттаган

шприцтей - жылдыздарга тике бет алып.

Мезгил тынбай бир орунда селейип,

чакырымдар кагылган таштай артка кулашта.

Мейкиндиктер эми-эми бүтчүдөй,

төшүм менен урунчудай дүйнөнүн тигил четине,

Жоголуп житип баратам асман "этинге".

Канатсыз жер боорунда жаткан чагым,

алсыздыгым, эскирген канондорго аралаш

кыпкызыл жалын болуп денемден шыпырылып...

Жарк этип жаңы дүйнө ачылып бет алдыман,

тааныш дүйнөм кала берди,

мейкиндик менен кымтылып.

Көрүнүп тургандай, бул ыр Маяковскийдин формасын чыгармачылыктуу өздөштүрүүнүн үлгүсү. Сөздөр салмактуу жана алар орду менен жайлаштырылган. Натыйжада акындын айтайын деген ою так, даана жетип жатат. Акын сөз күчүнө, образдуулукка басым жасайт. Алгачкы үч сапта ракета **"жер кишенин талкалап"** (жердин тартылуу күчүнөн чыгып) аалам мейкиндигине өткөнүн оригиналдуу айтып берген. Андан кийинки "жердин каны куюлуп, үмүттөрдүн жумшак колу багыттаган" деген шарттуулук менен түзүлгөн көркөм элестер да, акындын айтайын деген оюн даана берүүгө көмөктөшөт.

Ар кандай жаңылык дароо эле кабыл алына койбойт. Ошол сыңары "Жылдыздарга саякат" поэмасы да "дүр" деген реакцияны пайда кылып, ал тууралуу оң, сол пикирлер айтылды. Бирөөлөр аны кой короого кошулган жат эчкиге салыштырса (Үмөталиев), экинчилери анын түшүнүксүз, абстрактуулугун белгилешти. Дагы бирөөлөр космонавт кайсы элдик экени айтылбаптыр деп, анын саясий жагына шек келтиришти. Бара-бара булардын баары бас-бас болуп, поэма кыргыз адабиятынан өз ордун туруктуу ээледі.

С.Эралиевден кийин да эркин ыр формасын көптөгөн жаш жана орто муундагы акындар колдонуп, бир тобу оозго аларлык ийгиликтерге жетишти. Ырас, С.Эралиевге чейин деле "эркин ырда" улуу муундагы акындарыбыздын бир катары жазып көрүшкөн, бирок алар Эралиев чыккан деңгээлге чыга алышкан эмес. "Жылдыздарга саякат" поэмасынын автору ийгиликти баарыдан мурда көркөм сөз каражаттарынын экспрессивдүүлүгүнө жетишкендигинен байкалат. Ал "сөзгө" жан киргизип, анын салмактуу, маңыздуу айтылышына жетишет. Мында негизги маселе ритмде, ал эми рифма болсо традициялуу ырдагыдай жыш кездешпейт.

Мына ошентип, кыргыз поэзиясында "эркин ыр" өз ордун таап, акындарыбыз аны көнүмүш катары эле колдоно башташты. Бирок, эки ыр

формасын бири-бирине карама-каршы коюуга жарабайт. Традициялуу классикалык, б.а. мурда-тан элдик жана акындык поэзияда колдонулуп келген 7-8 муундуу ыр мындан ары деле өз жашоосун уланта бермекчи. Маселе аны ким кандайча колдонушта. Бирөөлөр традициялуу формага жаңы мазмун сыйдырып, көңүл эргиткен лирика, масштабдуу ойлорду камтыган поэмаларды жаратса, экинчилери андай ийгиликтерге жетише албады. Демек, маселе аны чеберчиликке колдоно билиште. Мисалы, С.Эралиев мурда иштелбеген космос темасын жаңы формада жазып бергиси келди. Мында классикалык формада ал мындай ийгиликке жетише албайт эле деген суроо туулбашы керек. А балким классикалык ырда деле С.Эралиев айтайын деген оюн ачып бере алмак.

Классикалык жана традициялык ырдын карым-катнашы жөнүндөгү маселеде адабият тарыхына кайрылып көрө турган болсок, биз жогоруда айткан ойлорубузду далилдей турган фактылар көп табылат. Алсак, Межелайтис жана Расул Гамзатов. Межелайтис Лениндик сыйлыкка татыктуу болгон эң сонун ырларын, поэмаларын "эркин ырда" жазыптыр. Ал эми Гамзатов болсо ошол эле наамды алган "Бийик жылдыздар" деген ыр китебин чыгыштын традициялуу ыр формасында жараткан. Кимиси утту? Экөө тең. Демек, кеп тигил же бул форманын артыкчылыгы тууралуу эмес, аны чебер колдоно алуу жөнүндө жүрүү керек.

Кыргыз адабияты үчүн орус адабиятынын корифейлери Пушкин, Горький, Маяковскийлер сыяктуу эле М.Шолохов өтө кымбат жана ыйык. Шолоховдон үйрөнүү дегенибиз ал сыяктанып реализмдин бийиктигине чыгуу, жан-дүйнөсү татаал каамандарды жаратуу, драматизмге толгон сюжет куруу деген сөз. Ошону менен бирге көркөм каражаттардан пайдалануу, тил чеберчилигине жетишүү жагынан да көптөргө үлгү.

Шолоховду Айтматов дайыма өзүнө медресе тутат. Талаш-тартыш чыгып калган кезде анын тажрыйбасына таянат. Мисалы, Москвада кыргыз адабияты менен искусствосунун 2-декадасы мезгилинде "Жамийла" чоң талкууга түшүп, ошондо Сыгин деген бирөө Жамийланын Даниярдан кетиши жакшы мотивировкаланган эмес деген доомат койгон кезде Айтматов мындай контр аргумент: "Бул жерде Сыгин Жамийла күйөөсү уруп-согуп кыйнабаса деле кетип калды деп айтты. Кээде тескерисинче да болот. Күйөөсү аялын уруп-согот, бирок, ал кетпейт. Сырткы одоно карама-каршылыктарды көрсөтүнүп зарылдыгы жок. Биз андан качышыбыз керек, биз турмушту кеңирээрэк алып сүрөттөшүбүз зарыл" (талкуунун станограммасынан). Андан ары Айтматов өз оюн далилдөө үчүн Толстой менен Шолоховдун каармандары Анна менен Аксиниянын мисалдарына кайрылат.

Шолоховдун "Адамдын тагдыры" менен Айтматовдун "Саманчы жолунда" кандай байланыштар бар. Буларды таасир планында кароо да керек, карабоо да керек. Аны диалектикалык карама-каршылык планында ой жүгүртүү максатка ылайыктуу чыгар. Эки чыгарманын турмуштук материалдары окшош. Башкы каармандары Андрей Соколов менен Толгонайдын мүнөздөрүндө көп жалпы белгилер бар. Алсак экөө тең эмгекчи адамдар, экөө тең согуштун алааматын баштарынан кечирип, "чайпала түштү, бирок сынган жок" (Шолохов), анткени, алар советтик адамдар, аларды советтик түзүлүш ошондой эрктүү, кайраттуу кылып тарбиялаган. Демек, окшоштуктар турмуштук негизден келип чыккан. Ошол эле убакта Шолохов Айтматовго таасир тийгизбей койгон эмес. Муну ал бир эмес, бир нече ирет окуган, улуу жазуучунун чеберчилигин үйрөнгөн да, өз жолу менен кеткен. Оригиналдуулуктун күчү таасирдин изин анча сездирбейт.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.Б.